

Тамара Н. Лутовац Казновац¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српски језик

О ТИПОВИМА ОРТОГРАФСКИХ НОРМИ У ПИСМИМА ТУРСКОГ СУЛТАНА БАЈАЗИТА II ДУБРОВНИКУ²

У раду се истражују најважније граfiјске и правописне одлике писама турског султана Бајазита II Дубровнику, насталих од 1481. до 1512. године. Основни циљ истраживања јесте покушај да се обиман и за историју српског језика, и уопште српске писмености, значајан корпус који чини део писама Портине канцеларије расветли најпре са граfiјско-правописног становишта. Посебни циљеви овог истраживања биће усмерени ка издвајању и описивању типова ортографских норми које се реализују у сваком појединачном документу, узимајући притом у обзир оне граfiјске и правописне одлике које су се у досадашњим истраживањима издвојиле као босанско-хумске, рашке и ресавске. Сprovedена анализа показује да се издвајају: (1) писма у којима су присутне црте рашке и ресавске ортографске праксе, уз преовладавање црта рашког правописа; (2) писма у којима су присутне црте рашке и ресавске ортографске праксе, уз преовладавање црта ресавског правописа; (3) писма у којима су подједнако заступљене црте рашке и ресавске ортографије; (4) писма у којима се мешају елементи све три ортографске праксе: босанско-хумске, рашке и ресавске.

Кључне речи: султан Бајазит II, Дубровник, XV и XVI век, босанско-хумски правопис, рашки правопис, ресавски правопис

1. Уводне напомене

Предмет нашег истраживања представља испитивање најважнијих граfiјских и правописних карактеристика писама турског султана Бајазита II Дубровнику. Писма из писарске канцеларије султана Бајазита II представљају заправо преписку која чини један део обимног корпуса докумената Портине канцеларије. Наше истраживање спроведено је са општим циљем да се ова писма расветле најпре са граfiјско-правописног становишта, док ће посебни циљеви овог истраживања бити

1 lutovactamara@gmail.com

2 Рад је урађен у оквиру пројекта *Динамика структуре савременог српског језика* (бр. 178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Претходна верзија рада под насловом *Графија и правопис писама турског султана Бајазита II Дубровнику* изложена је 28. X 2016. године на међународном научном скупу *Српски језик, књижевност, уметност* Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу.

усмерени према утврђивању типова граfiјских и правописних норми који се реализују у сваком појединачном документу, како би се кроз праксу појединачних канцеларија турских султана Дубровнику расветлио до сада недовољно истражен део српске средњовековне писмености. Велики историјско-језички значај писама Портине канцеларије огледа се у томе што се „управо српски језик почетком Новог Века највише на двору у Цариграду, па онда у мањој или већој мери и на дворовима свих других околних држава Југоисточне Европе употребљавао као дворски или дипломатски језик” (Kostić 1924: 2).

„Цариградски двор је српски језик као дипломатски употребљавао највише у дипломатском саобраћају са Дубровачком Републиком, јер је Дубровник од свих страних хришћанских држава од турских султана имао највећих трговачких повластица, које су се приликом сваке промене на престолу у Цариграду обнављале” (Kostić 1924: 10)

Поред студије Костић 1924, о спољашњим чиниоцима употребе српског језика у дипломатској преписци од XV до XVII века говори се и у Pavlović 1882: 115–117; Ivić 1909: 205–214; Ivić 1925: 133–140; Elezović 1931: 7–16; Radojčić 1953–1954: 343–367; Unbegaun 1975: 221–228.

Тирилска преписка између турских султана и Дубровачке републике започета је владавином султана Мурата II (1421–1451), а окончана је у другој половини XVI века, када су уједно последњи документи послати из писарске канцеларије султана Сулејмана I (1520–1566) (уп. Kostić 1924: 7; Đorđić 1971: 163).

Писма Портине канцеларије научној јавности позната су, премда не у целости, већ од средине XIX века (уп. издање Karano-Tvrtković 1840: 185–186, 306–310). Напомене о неким палеографским и језичким карактеристикама ових докумената дате су у Ђорђић 1971, но до данас, међутим, ова писма још увек нису ни издата на одговарајући начин. Тек у скорије време јављају се интересовања за детаљнијим лингвистичким истраживањима ових докумената, а пре свега за проучавањем језичких и граfiјско-правописних карактеристика докумената из писарске канцеларије султана Мурата II. Ова истраживања спроведена су у студијама Lutovac 2013; Polomac-Lutovac 2014; Lutovac 2015.

С друге стране, у студији Nakaš 2016 даје се палеографски опис класичне дипломатске минускуле, која се користи у преписци Портине канцеларије са Дубровником, те се говори и о писарској пракси Портине канцеларије, која је подразумевала изостављање података о личностима писара, док се у Nakaš 2017 истичу опште језичке и детаљне дипломатичке особености једног писма султана Селима I.

Наше истраживање спроведено је на основу фотографских снимака из фонда научног пројекта *Историја српског језика* Филозофског факултета у Новом Саду, као и на основу издања текстова објављених у Miklošič 1858: 526–528, 534–535, 548; Truhelka 1911: 65–70, 73–74, 76–77, 85, 91, 93–94, 105–107, 113–116, 137–140; Stojanović 1934: 284–294, 298–299, 301–310, 315–317, 319–334, 340–343.

И премда преписка турског султана Бајазита II са Дубровником подразумева укупно 62 документа, истраживањем смо обухватили 48 писама која по свом дипломатичком статусу несумњиво представљају оригиналне текстове, док је из анализе изузето једанаест преписа, од којих је шест начињено у Дубровнику³, као и три превода са турског језика⁴. Искључивање превода и преписа мотивисано је чињеницом да се они „не могу равноправно третирати са оригиналима сличних докумената јер постоји могућност писарске интервенције, свесне или несвесне, при преписивању одговарајућих споменика, и то не само на графичком већ и на језичком плану” (Mladenović 1972: 9). Списак докумената обухваћених истраживањем дат је на крају рада.

С обзиром на обимност корпуса обухваћеног анализом са једне стране, као и на ограниченост прилога с друге стране, наше истраживање ће бити усмерено ка разврставању писама према типовима ортографских норми у њима посведочених, узимајући у обзир оне графичке и правописне црте које су у досадашњим проучавањима издвојене као босанско-хумске (уп. Jerković 1980), рашке (уп. Jerković 1980) и ресавске (уп. Nedeljković 1965; Grickat 1978; Jerković 1980).

2. *Анализа грађе*

Према степену заступљености ортографских црта у оквиру анализираних грађа могу се издвојити четири групе писама: (1) писма у којима преовлађују карактеристике рашке ортографске праксе (одлике ресавског правописа присутне су углавном у изолованим примерима); (2) писма у којима су доследније заступљени црте ресавске ортографске праксе (одлике рашког правописа присутне су углавном у изолованим примерима); (3) писма у којима је заступљен подједнак однос црта рашке и ресавске ортографије; (4) писма у којима се мешају одлике све три ортографске праксе: босанско-хумске, рашке и ресавске.

2.1. Највећи број анализираних писама султана Бајазита II (укупно 37) припада групи докумената у којима преовлађују црте рашке ортографије. Овде убрајамо - Бај 1481, Бај 1481₁, Бај 1481₂, Бај 1481–1482, Бај 1482, Бај 1482₁, Бај 1484, Бај 1484₁, Бај 1485, Бај 1485₁, Бај 1486, Бај 1486₁, Бај 1486₂, Бај 1486₃, Бај 1487, Бај 1488, Бај 1488₁, Бај 1489, Бај 1489₁, Бај 1489₂, Бај 1489₃, Бај 1497, Бај 1497₁, Бај 1498, Бај 1499, Бај 1499₁, Бај 1499₂, Бај 1500, Бај 1501, Бај 1502, Бај 1503, Бај 1507, Бај 1481–1512, Бај 1481–1512₁, Бај 1481–1512₂, Бај 1481–1512₃, Бај 1481–1512₄. Од одлика рашког правописа у поменутих писмима доследно су изражене: (1) лигатура њ у функцији обележавања иницијалног и поствокалског [ja]; (2) лигатура њ у функцији обележавања иницијалног и поствокалског [je]; (3) осмеричко н у

3 Дубровачки преписи чувају се у Државном архиву у Дубровнику у збирци *Liber privilegiorum* (Codex Ragusinus). Издања текстова в. у Truhelka 1911: 71–74, 78–79, 102 и Stojanović 1934: 284–287, 271, 291–296, 310–311.

4 Издања текстова в. у Miklošič 1858: 548; Truhelka 1911: 83–84 и Stojanović 1934: 300–301, 312–314, 317–318, 335–339.

функцији обележавања редукованог /и/; (4) графеме к и г, као и графеме л и н у комбинацији са прејотованим лигатурама у функцији обележавања гласовних група [ћа, ће, ћу], [ђа, ђе, ђу] односно [ља, ље, љу], [ња, ње, њу]; (5) стара интерпункција са тачком на средини реда.

Поред издвојених рашких одлика, у наведеним писмима присутне су и црте ресавског правописа које варирају од усамљених примера у писмима Бај 1481–1482 и Бај 1489⁵, до нешто израженијих форми као што је у случај у писмима Бај 1481, Бај 1481₁, Бај 1481₂, Бај 1482, Бај 1482₁, Бај 1484, Бај 1484₁, Бај 1485, Бај 1485₁, Бај 1486, Бај 1486₁, Бај 1486₂, Бај 1486₃, Бај 1487, Бај 1488, Бај 1488₁, Бај 1489, Бај 1489₁, Бај 1489₃, Бај 1485, Бај 1497, Бај 1497₁, Бај 1498, Бај 1499, Бај 1499₁, Бај 1499₂, Бај 1500, Бај 1501, Бај 1502, Бај 1503, Бај 1507, Бај 1481–1512, Бај 1481–1512₁, Бај 1481–1512₂, Бај 1481–1512₃, Бај 1481–1512₄.

Од забележених ресавских црта издвајају се: (1) употреба графеме њ у писмима Бај 1481, Бај 1481₁, Бај 1481₂, Бај 1482, Бај 1482₁, Бај 1484, Бај 1484₁, Бај 1485, Бај 1485₁, Бај 1486, Бај 1486₁, Бај 1486₂, Бај 1486₃, Бај 1487, Бај 1488, Бај 1488₁, Бај 1489, Бај 1489₁, Бај 1489₃, Бај 1485, Бај 1497, Бај 1497₁, Бај 1498, Бај 1499, Бај 1499₁, Бај 1499₂, Бај 1500, Бај 1501, Бај 1502, Бај 1503, Бај 1507, Бај 1481–1512, Бај 1481–1512₁, Бај 1481–1512₂, Бај 1481–1512₃, Бај 1481–1512₄; (2) обележавање иницијалног и поствокалног [је] графемама е и е у усамљеним примерима у писмима Бај 1497, Бај 1497₁, Бај 1498, Бај 1499, Бај 1499₁, Бај 1499₂, Бај 1500, Бај 1501, Бај 1502, Бај 1503, Бај 1507, Бај 1481–1512, Бај 1481–1512₁, Бај 1481–1512₂, Бај 1481–1512₃⁶; (3) обележавање поствокалног [ја] графемом а у усамљеном примеру у писму Бај 1502; (4) обележавање редукованог /и/ графемом ї у усамљеним примерима у писмима Бај 1481₂, Бај 1502, Бај 1507, Бај 1481–1512, Бај 1481–1512₃; (5) употреба акценатских знакова углавном у усамљеним примерима у писмима Бај 1481, Бај 1481₁, Бај 1481₂, Бај 1481–1482, Бај 1482, Бај 1484, Бај 1484₁, Бај 1486, Бај 1486₁, Бај 1486₂, Бај 1487, Бај 1488, Бај 1488₁, Бај 1489, Бај 1489₁, Бај 1489₂, Бај 1489₃, Бај 1485, Бај 1481–1512; (6) употреба нове интерпункције са тачком на средини реда у писмима Бај 1481, Бај 1481₁, Бај 1481₂, Бај 1481–1482, Бај 1482, Бај 1482₁, Бај 1484, Бај 1484₁, Бај 1485, Бај 1485₂, Бај 1486, Бај 1486₁, Бај 1486₂, Бај 1486₃, Бај 1487, Бај 1488, Бај 1489, Бај 1489₁, Бај 1489₂, Бај 1489₃, Бај 1485, Бај 1499₂, Бај 1503, Бај 1481–1512₄.

Идентична ситуација која подразумева превласт црта рашке ортографије са минималним уделом елемената ресавског правописа потврђена је и у писмима султана Мурата II из четврте деценије XV века (уп. Lutovac 2015: 37–39).

Тенденција ка својеврсној стабилизацији рашке ортографије може се оправдати световним садржајем текстова с једне, као и „престижом Рашке као узора”⁷ (Ivić-Jerković 1981: 215) с друге стране.

5 У овим писмима бележи се употреба оксије у усамљеним примерима.

6 И премда наведена особина може бити одлика и босанско-хумског правописа (уп. Jerković 1980: 21), остале забележене црте ипак упућују на ресавску ортографију.

7 А. Белић (1936: 275) истиче да рашки правопис употребљавају Дубровчани.

2.2. Насупрот претходно наведеној групи, последније изражене црте ресавске ортографије са појавом усамљених рашких манира забележене су само у писмима – Бај 1483 и Бај 1495₁.

И поред тога што се с обзиром на хронологију настанка писама можда пре очекује стабилизација ресавске норме, претпоставља се да овакву ситуацију условљава жанровски садржај анализираних писама с једне, као и територијална удаљеност од центра ресавског узуса, с друге стране.

У овој групи писама последније су изражене следеће одлике ресавског правописа: (1) употреба графема њ (у финалној позицији, у корену речи, као и у функцији обележавања /a/) у примерима: *вазизнтњ* Бај 1483: 2, *властелоџњ* Бај 1483: 2, *заповелџњ* Бај 1483: 7, *заповестњ* Бај 1483: 9, *д(а)нњ* Бај 1483: 10, *ца(а)рџњ* Бај 1483: 5, *подјоџњ* Бај 1495₁: 11, *тњн* Бај 1483: 8; (2) обележавање иницијалног и поствокалског [je] графемама е и ѓ у примерима: е Бај 1483: 4x2, 8 (3. л. јд. през.), е Бај 1495₁: 5, 9, 14, 15 (3. л. јд. през.), *знанне* Бај 1483: 4, *херџџњ* Бај 1483: 3, *знанне* Бај 1483: 4, *проџџњ* Бај 1495₁: 5, *кроџњ* Бај 1495₁: 15; (3) графема џ у функцији обележавања поствокалског [ja] у усамљеном примеру у писму Бај 1483: *ноџџњ* 10; (4) десетеричко і у функцији обележавања редукованог /и/ у примерима: *џџњ* Бај 1483: 3, *херџџњ* Бај 1483: 3, *ладјо* Бај 1483: 8, *ноџџњ* Бај 1483: 10, *проџџњ* Бај 1495₁: 5; (5) од акценатских знакова забележени су у писму Бај 1483: (а) *spiritus lenis*: н̄ 1x2, ко̄ 4, ѡ̄пџџњ 6, ѡ̄нн̄ 6, џ̄чнн̄ 9, т̄о̄н̄ 9; (б) оксија: по̄сла 6; (в) варија: властџџњ 2, проџџњ 3, знанне̄ 4, спнџџњ 4, бнџџњ 5, флџџњ 5, стџџњ 6/7, проџџњ 7, датџџњ 8, пнџџњ 10; (г) као и двострука варија у примерима: *вазизнтњ* 2 и *тџн* 9.

У оквиру ове групе писама неопходно је укзати и на чињеницу да у писму Бај 1483⁸ карактеристике рашке ортографије нешто израженије у односу на писмо Бај 1495₁⁹.

2.3. У писмима Бај 1492, Бај 1495₂, Бај 1501₁ препознаје се подједнак однос црта рашке и ресавске ортографије. Од рашких карактеристика овде су присутне: (1) обележавање иницијалног и поствокалског [ja] лигатуром џ у примерима: џ Бај 1501₁: 1, *џџџњ* Бај 1501₁: 8, *џџџњ* Бај 1501₁: 9, 22, *џџџњ* Бај 1501₁: 22, *вазизнтџњ* Бај 1492: 2, *коџњ* Бај 1492: 15, *апрнџњ* Бај 1492: 21, *вазизнтџњ* Бај 1495₂: 2, Бај 1501₁: 2, *моџњ* Бај 1495₂: 14, *цаџџњ* Бај 1501₁: 5, 10, 17, *ннџњ* 11, *виџџњ* 16; (2) употреба осмеричког н у функцији обележавања редукованог /и/ у примерима: *поџџњ* Бај 1492: 6/7, *херџџњ* Бај 1492: 7, *џџџњ* 16, *поџџњ* Бај 1495₂: 5, *цнџџњ* Бај 1501₁: 1, *в(о)џџњ* Бај 1501₁: 1, *цаџџњ* Бај 1501₁: 5, 10, 17, *поџџњ* Бај 1501₁:

8 Од рашких црта овде у усамљеним примерима бележимо следеће: (1) лигатура] у функцији обележавања поствокалског %ja& у усамљеном примеру *ba|zix* 2; (2) осмеричко і у функцији обележавања редукованог /и/ у усамљеном примеру *znapij* 4; (3) графички спој] у функцији обележавања гласовне групе %љу& у усамљеном примеру *drepopfo|]* 10; (4) стара интерпункција са тачком на средини реда.

9 Од рашких црта овде су потврђене: (1) лигатура] у функцији обележавања поствокалског %ja& у усамљеном примеру *ba|zβ]bt(q)* 2; (2) стара интерпункција са тачком на средини реда.

6, нна 11, вишеписаннићни 16, знанне 26; (3) употреба графема к и л у комбинацији са прејотованим лигатурама у функцији обележавања гласовних група [ha, hu] и [lyu] у примерима: сараковника Бај 1492: 10, растника Бај 1492: 10, тискујт[љ] Бај 1492: 12, зѣлѣлѣлѣ Бај 1492: 5, зѣлѣлѣлѣ(љ) Бај 1501₁: 2, 4; (4) стара интерпункција са тачком на средини реда.

Насупрот претходно наведеним, од особина ресавског правописа у овим писмима бележе се: (1) употреба графеме њ у примерима: свѣрѣтанъ Бај 1492: 2, зѣлѣлѣлѣ Бај 1492: 5, харатъ Бај 1492: 11, напредъ Бај 1492: 14, д(а) нъ Бај 1492: 16, 21, Бај 1501₁: 28, ц(а)рѣ Бај 1495₂: 2, Бај 1501₁: 1, писакъ Бај 1495₂: 6, васъ Бај 1495₂: 14, с(н)нъ Бај 1501₁: 10, двѣрѣрникъ Бај 1501₁: 16, ц[а]рѣлѣства Бај 1492: 11, 14, Бај 1501₁: 15, 16, 19, ц[а]рѣлѣство Бај 1492: 20, ц[а]рѣлѣствни Бај 1501₁: 5, 10, 17, ц[а]рѣлѣства Бај 1501₁: 8, 20, 23, нсѣписалк(љ) Бај 1501₁: 24, извѣстѣно Бај 1501₁: 25, двѣрѣлѣлѣ(љ) Бај 1492: 6, двѣрѣлѣлѣ(љ) Бај 1501₁: 6, карковѣлѣкн Бај 1501₁: 8, съ Бај 1492: 10, Бај 1501₁: 15, къ Бај 1492: 15, съда Бај 1501₁: 7, 9, 12, къда Бај 1501₁: 14; (2) обележавање иницијалног и поствокалског [je] графемама е и ѓ у примерима: е Бај 1492: 8 (3. л. јд. през.), ѓ Бај 1495₂: 6, 8, 13 (3. л. јд. през.), ерѣ Бај 1495₂: 11, 13, 14, е Бај 1501₁: 7, 8, 11, 12, 13, 17 (3. л. јд. през.), поздравленне Бај 1492: 6/7, херетисанне Бај 1492: 7, жемднелл(љ) Бај 1492: 16, кое Бај 1492: 19, поздравленне Бај 1495₂: 5, чѣлѣ Бај 1495₂: 7, поздравленне Бај 1501₁: 6, зѣлѣдно Бај 1501₁: 24, знанне Бај 1501₁: 26; (3) десетеричко ї у функцији обележавања редукованог /и/ у усамљеном примеру знанїѣ Бај 1495₂: 19.

2.4. Последњу, и уједно веома значајну, групу чине писма у којима се преплићу одлике босанско-хумског, рашког и ресавског правописа: Бај 1485₂, Бај 1493, Бај 1493₁, Бај 1495, Бај 1496, Бај 1510.

На основу проведене анализе може се запазити да су у овој групи писама доследније изражене одлике рашке ортографије и то: (1) лигатура њ у функцији обележавања иницијалног и поствокалског [ja] у примерима: ња Бај 1510: 1, њакотъ Бај 1510: 9, њазнѣлѣ Бај 1485₂: 2, њок[то]лѣврѣна Бај 1485₂: 23, њазнѣ(љ) Бај 1493: 2, Бај 1493₁: 2, Бај 1495: 2, њота Бај 1493: 14, Бај 1496: 14, Бај 1510: 14, 15, њазнѣлѣ(љ) Бај 1496: 2, њоеврѣлѣ Бај 1496: 9, ња знѣлѣ[љ] Бај 1510: 2; (2) лигатура ѓ у функцији обележавања иницијалног и поствокалског [je] у примерима: ѓ Бај 1485₂: 3 (3. л. јд. през.), ѓрѣ Бај 1485₂: 14, поздравленне Бај 1485₂: 3, ѓлѣ Бај 1485₂: 8, ѓелѣлѣ Бај 1485₂: 8, в[о]жнѣлѣлѣ Бај 1485₂: 13, вожнѣлѣ Бај 1510: 1; (3) осмеричко н у функцији обележавања редукованог /и/ у примерима: њок[то]лѣврѣна Бај 1485₂: 23, поздравленне Бај 1485₂: 3, в[о]жнѣлѣлѣ Бај 1485₂: 13, поз[д]равленне Бај 1493: 6, каднѣ Бај 1495: 4, хамалнѣ Бај 1495: 9, хамаллнѣ Бај 1495: 17, мнѣлѣлѣлѣ Бај 1510: 1, вожнѣлѣ Бај 1510: 1, знанне Бај 1510: 7, новѣврѣна Бај 1510: 14, новѣврѣна Бај 1510: 15; (4) употреба графема г и л у комбинацији са прејотованим лигатурама у функцији обележавања гласовних група [hu], [lja] и [lyu] у примерима: гурѣгъ Бај 1485₂: 6, њлѣлѣлѣлѣ(љ) Бај 1495: 12, зѣлѣлѣлѣ(љ) Бај 1510: 3, дренопола Бај 1510: 18, љѣлѣлѣ Бај 1485₂: 3, љѣлѣ Бај 1485₂: 21; (5) стара интерпункција са тачком на средини реда.

Од ресавских особина пак бележе се: (1) употреба графеме њ у примерима: цѣрѣрѣ Бај 1485₂: 1, рѣрадѣсѣрѣ Бај 1485₂: 3, вѣлѣ Бај 1485₂: 6,

дорнефкѣ Бај 1493: 11, харатѣ Бај 1493: 12, амѣрѣрѣрѣ Бај 1493₁: 7, спехѣ Бај 1493₁: 14, фМрѣдѣ Бај 1495: 14, 15, дорнефкѣ Бај 1496: 9, рѣрѣтѣ Бај 1496: 10, д(а)нѣ Бај 1496: 11, 13, 19, мѣртѣ Бај 1496: 12, сѣрѣрѣнѣрѣкѣ Бај 1496: 16, нмѣ Бај 1496: 16, приказатѣ Бај 1496: 17, голѣподѣрѣ Бај 1510: 1, царѣ Бај 1510: 2, солтанѣ Бај 1510: 2, итд.; (2) графема л у функцији обележавања поствокалског [ја] у примерима: каднѣ Бај 1495: 11, 14, новекѣрнѣ Бај 1510: 14, новекѣрнѣ Бај 1510: 15; (3) графема ѣ у функцији обележавања иницијалног и поствокалског [је] у примерима: ѣ Бај 1493: 7x2, 12, Бај 1493₁: 16, Бај 1495: 5, 10, 13, (3. л. јд. през.), поз[д]равѣленнѣ Бај 1493: 6, скѣлѣ Бај 1493: 8, нѣѣ Бај 1493₁: 16, каднѣ Бај 1495: 4, хамѣлнѣ Бај 1495: 9, хамѣлѣлнѣ Бај 1495: 17, скѣѣ Бај 1496: 6, новекѣрѣлнѣ Бај 1496: 9, знаннѣ Бај 1510: 7; (4) графема љ у функцији обележавања редукованог /и/ у усамљеном примеру новекѣрѣлнѣ Бај 1496: 9.

Специфичност босанско-хумског правописа представља употреба графеме к, која је, поред писама из писарске канцеларије султана Мехмеда II, као и усамљеног примера из писарске канцеларије султана Селима I, забележена у пет наведених докумената Мехмедовог наследника Бајазита II (уп. Ђорџић 1971: 165). У нашој грађи ова графема потврђена је у примерима: кѣн Бај 1485₂: 5, сѣрѣковнѣ Бај 1510: 9, голнѣдолнѣ Бај 1510: 9, тнѣѣ Бај 1510: 12, 17, доѣн Бај 1510: 14, донѣн Бај 1510: 15.

„Треба напоменути још и чињеницу да су већ за владавине Мехмеда II и Бајазита II коначно ушле у састав турске царевине све наше дотадашње државне творевине; деспотовина и краљевина, херцеговина и кнежевина. Тада се на том читавом нашем националном подручју проширила и усталила у ћирилском писму, пре свега, у његову брзописном типу, употреба слова к, свакако и заслугом султанских и других писара у турској служби, поготово оних који су радили у канцеларијама турских управљача у нашим крајевима” (Ђорџић 1971: 165)

Босанско-хумске традиције и употребе ђерва држали су се писари босанских средњовековних ћирилских повеља (уп. Samardžić 2015: 124), док се графема к у функцији обележавања африката /ћ/ и /ħ/ бележи и у усамљеним примерима у *Писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Батторију* (уп. Polomac 2018: 642).

Од посебног значаја у овој групи писама је и употреба графемског споја кѣу за обележавање групе [ћу], што је забележено у усамљеном примеру плакѣу у писму Бај 1493₁, као и графичког споја кѣ у функцији обележавања африката /ћ/ у примерима сѣрѣковнѣкѣ[ѣ] Бај 1493: 8, глѣнѣдовнѣкѣ[ѣ] Бај 1493: 9, тнѣѣкѣ[ѣ] Бај 1493: 12, 16, мѣлѣлнѣѣлѣлнѣкѣ[ѣ] Бај 1495: 7. Овакве хибридне форме представљају заправо укрштање црта различитих ортографских пракси што уједно подразумева и настанак хибридних, тзв. рашко-босанских и босанско-ресавских манира (уп. Ђорџић 1970: 166, 169). Стварање оваквих хибридних решења последица је мешања ортографских традиција: источне – босанско-хумске и западних – рашке и ресавске (уп. Ђорџић 1971: 167).

Иако су поједина графичка решења могла бити заједничка карактеристика различитим ортографским традицијама (овде, пре свега,

мислимо на употребу графема ϵ и ϵ у функцији обележавања иницијалног и поствокалског [je], као и на употребу графеме n у функцији обележавања редукованог /и/), због присуства осталих ортографских црта наведених и у горенаведеним групама докумената које неминовно указују на ресавску ортографску праксу, издвојене примере тумачили смо као ексклузивне ресавске одлике.

3. Закључне напомене

На основу испитивања типова графијских и правописних норми реализованих у документима султана Бајазита II Дубровнику, као и на основу њиховог поређења са графијским и правописним одликама писама султана Мурата II (уп. Lutovac 2015), повељама средњовековне Босне (уп. Ivić-Jerković 1980, Samardžić 2015) и Српске деспотовине (уп. Polomac 2016), може се истаћи да у писарској канцеларији султана Бајазита II у највећем броју докумената (укупно њих 37), преовлађују одлике рашке ортографије са одређеним уносом и елемената ресавског правописа, што се поклапа и са стањем у трима документима султана Мурата II Дубровнику (уп. Lutovac 2015: 39). Доследније изражене црте ресавске ортографске праксе забележене су у свега два писма – Бај 1483, Бај 1495₁, у којима се опет, премда углавном у изолованим примерима, потврђују и елементи рашке ортографије. У укупно три писма – Бај 1492, Бај 1495₂, Бај 1501₁, препознаје се подједнак однос елемената рашке и ресавске ортографије, па се интензивнији продор ресавске праксе у том смислу може везати за сам крај XV и почетак XVI века, што је свакако хронолошки удаљено од писмености Српске деспотовине, где се стабилизација ресавског правописа може пратити већ од треће деценије XV века (уп. Поломац 2016: 432). Последњу и уједно веома значајну групу докумената канцеларије султана Бајазита II сачињава шест писама (Бај 1485₂, Бај 1493, Бај 1493₁, Бај 1495, Бај 1496, Бај 1510), у којима се, поред елемената босанско-хумског, рашког и ресавског правописа, појављују и хибридне форме условљене укрштањем писарских школа, што је манир својствен документима Портине канцеларије (уп. Đorđić 1971: 164-166). Световни карактер анализираних докумената, територијална удаљеност од средишта ресавске ортографије, као и наше средњовековне писмености, рашки правопис који је у Дубровнику сматран престижним још од друге четвртине XIII века, али и билингвалност писара и њихово непознавање правописног канона, само су неки од узрока мешања ортографских норми не само у документима султана Бајазита II већ и у осталим писарским канцеларијама турских султана, односно великом опусу Портине канцеларије. Мешање писарских манира и немогућност издвајања докумената у којима би доминирао један правописни манир показује значај истраживања докумената Портине канцеларије, не би ли се донео конкретан закључак о графијско-правописним, а онда и језичким карактеристикама ових, за сада, још увек недовољно проучених средњовековних рукописа у читавом опусу српске писмености. Посебан

значај за даља проучавања ових докумената огледа се и у чињеници што се у њима мешају утицаји различитих тековина – источнијих – рашких и ресавских и западнијих – из Дубровника, Босне и Хума, и на крају – страних – арапских.

Додатак: *Скраћенице испишаних писама*

(1) **Бај 1481** – Писмо којим потврђује Дубровчанима трговачке повластице (Дренопоље – данашње Једрене, 22. новембар 1481. године), (2) **Бај 1481₁** – Писмо којим потврђује да је примио дукаће (Дренопоље – данашње Једрене, 1. децембар 1481. године), (3) **Бај 1481₂** – Писмо којим ојмоиње Дубровчане да више не помажу Угре против Ајаз-беџа (Дренопоље – данашње Једрене, 17. децембар 1481. године), (4) **Бај 1481–1482** – Писмо којим тражи од Дубровчана да узму и пошаљу му камен (Цариград, 31. август 1481–1482. године), (5) **Бај 1482** – Писмо којим потврђује да је примио харач (Цариград, 24. март 1482. године), (6) **Бај 1482₁** – Писмо којим заповеда Дубровчанима да пронађу убицу Мехмедовог брата (Дренопоље – данашње Једрене, 17. децембар 1482. године), (7) **Бај 1483** – Писмо којим наређује Дубровчанима да дају лађу флорентинском поклисару (Дренопоље – данашње Једрене, 1. новембар 1483. године), (8) **Бај 1484** – Писмо којим потврђује да је примио харач (Цариград, 15. март 1484. године), (9) **Бај 1484₁** – Писмо којим наређује Дубровчанима да исплате Живанов и Кристофанов дуџ (Дренопоље – данашње Једрене, 4. октобар 1484. године), (10) **Бај 1485** – Писмо којим обавештава санџака херцеговачког и новског кадију да одобрава погодбу новског амалдара (Јамбол, 1. септембар 1485. године), (11) **Бај 1485₁** – Писмо којим наређује романским кадијама да уважавају дубровачке исправе о дуговањима (Бања, 6. септембар 1485. године), (12) **Бај 1485₂** – Писмо којим наређује Дубровчанима да ћерки деспоша Лазара исплате њен део оставиштине деспоша Турђа (Цариград, 24. октобар 1485. године), (13) **Бај 1486** – Писмо којим обавештава Дубровчане да су му њихови зрађани Живан Сирчевић и Андрија Лисовић остали много дужни (Цариград, 10. јануар 1486. године), (14) **Бај 1486₁** – Писмо којим јавља Дубровчанима да су писмо и печат лажни (Цариград, 9. март 1486. године), (15) **Бај 1486₂** – Писмо којим наређује Дубровчанима да превезу његовог службу (Цариград, 26. мај 1486. године), (16) **Бај 1486₃** – Писмо којим наређује Дубровчанима да превезу његовог службу Скендера (Дренопоље – данашње Једрене, 27. мај 1486. године), (17) **Бај 1487** – Писмо којим наређује Дубровчанима да новом амалдару новске скале покажу своје књиџе (Дренопоље – данашње Једрене, 30. мај 1487. године), (18) **Бај 1488** – Писмо којим потврђује Дубровчанима да је примио харач (Нови Рим, 7. март 1488. године), (19) **Бај 1488₁** – Писмо којим обавештава Дубровчане да пошаљу људе који ће на суду одговарати (Цариград, 14. април 1488. године), (20) **Бај 1489** – Писмо којим обавештава Дубровчане да није могло бити одржано суђење (Нови Рим, 4. април 1489. године), (21) **Бај 1489₁** – Писмо којим наређује Дубровчанима да пронађу убице Вукошиног брата (21. јун 1489. године), (22) **Бај 1489₂** – Писмо којим наређује Дубровчанима да амалдарима исплате 25000 аспри (Цариград, 24. новембар 1489. године), (23) **Бај 1489₃** – Писмо којим тражи Дубровчанима да његовом човеку предају књиџе (Цариград, 30. март око 1489. године), (24) **Бај 1492** – Писмо којим потврђује да је примио харач (Цариград, 4. април

1492. године), (25) **Бај 1493** - Писмо којим пошврћује да је примио харач (Цариград, 17. март 1493. године), (26) **Бај 1493₁** - Писмо којим наређује Дубровчанима да плаће оно што су дужни амалдару Марину (Дренопоље - данашње Једрене, 7. децембар 1493. године), (27) **Бај 1495** - Писмо којим обавештава да су Дубровчани исплатили трошак (Цариград, 18. јануар 1495. године), (28) **Бај 1495₁** - Писмо којим обавештава Дубровчане да им шаље слугу (Цариград, 6. фебруар 1495. године), (29) **Бај 1495₂** - Писмо којим захваљује Дубровчанима што су му јавили да је Цем преминуо (Цариград, 7. април 1495. године), (30) **Бај 1496** - Писмо којим пошврћује да је примио харач (Цариград, 28. март 1496. године), (31) **Бај 1497** - Писмо којим наређује Дубровчанима да његовог изасланика превезу у Млешке (Цариград, 28. јун 1497. године), (32) **Бај 1497₁** - Писмо којим наређује Дубровчанима да враће све поданике (18/19. октобар 1497. године), (33) **Бај 1498** - Писмо којим наређује Дубровчанима да за њега кује косићер и звездану жицу (Цариград, 2. фебруар 1498. године), (34) **Бај 1499** - Писмо којим пошврћује да је примио харач (Цариград, 13. март 1499. године), (35) **Бај 1499₁** - Писмо којим поручује Дубровчанима да чувају поклисара Дуке Миланскога (Пловдив, 10. новембар 1499. године), (36) **Бај 1499₂** - Писмо којим забрањује Дубровчанима да продају своју со (Пловдив, 12. новембар 1499. године), (37) **Бај 1500** - Писмо којим пошврћује Дубровчанима да је примио харач (Дренопоље - данашње Једрене, 17. мај 1500. године), (38) **Бај 1501** - Писмо којим пошврћује Дубровчанима да је примио харач (Дренопоље - данашње Једрене, 23. април 1501. године), (39) **Бај 1501₁** - Писмо којим наређује Дубровчанима да ухвати његовог дужника Нија Лекића (Цариград, 8. јун 1501. године), (40) **Бај 1502** - Писмо којим забрањује Дубровчанима да њихови трговци кујују шућу робу (Цариград, 20. новембар 1502. године), (41) **Бај 1503** - Писмо којим пошврћује Дубровчанима да је примио харач (Цариград, 1. април 1503. године), (42) **Бај 1507** - Писмо којим пошврћује Дубровчанима да је примио харач (Цариград, 30. март 1507. године), (43) **Бај 1510** - Писмо којим пошврћује Дубровчанима примање харача (Једрене, 22. март 1510. године), (44) **Бај 1481-1512** - Писмо којим наређује Дубровчанима да одмах пошаљу у Авлон мајсторе (Цариград, 10. јануар 1481-1512. године), (45) **Бај 1481-1512₁** - Писмо којим захваљује Дубровчанима што су му послали гласове о западним странама (Цариград, 10. јул 1481-1512. године), (46) **Бај 1481-1512₂** - Писмо којим ошмиње Дубровчане да му пошаљу харач (Дренопоље - данашње Једрене, 28. октобар 1481-1512. године), (47) **Бај 1481-1512₃** - Писмо којим захваљује Дубровчанима што му шаљу гласове од морске и латинске стране (Цариград, 10. децембар 1481-1512. године), (48) **Бај 1481-1512₄** - Писмо којим наређује Дубровчанима да му уз харач пошаљу и оно што му дузују за со (Цариград, 30. децембар 1481-1512. године).

Литература

- Belić 1936: A. Belić, Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika, Svetosavski zbornik knj. 1. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 213-276.
- Đorđić 1971: P. Đorđić, Istorija srpske ćirilice, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Elezović 1931: G. Elezović, Tursko-srpski spomenici Dubrovačkog arhiva, Beograd: Južnoslovenski filolog, XI, Beograd, 7–88.
- Grickat 1978: I. Grickat, Odluke resavske redakcije u starijim prepisima Dušanovog zakonika, Beograd: Južnoslovenski filolog, XXXIV, Beograd, 111–147.
- Grković Mejdžor 2007: J. Grković-Mejdžor, Jezik srpske srednjovekovne pismenosti: dostignuća i zadaci, Šezdeset godina instituta za srpski jezik SANU, knj. I, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 249–267.
- Ivić 1909: A. Ivić, Neue cyrillische Urkunden aus der Wiener Archiven, Archiv für slavische Philologie, XXX, 205–214.
- Ivić 1925: A. Ivić, Šest srpskih pisama iz šesnaestog stoleća, Beograd: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, V, Beograd, 133–140.
- Ivić, Jerković 1981: P. Ivić, V. Jerković, Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII–XIV veka, Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za južnoslovenske jezike.
- Jerković 1980: V. Jerković, Srednjovekovne ortografske škole kod Srba, Beograd: Jugoslovenski seminar za strane slaviste, 31, Beograd, 19–29.
- Karano Tvrtković 1840: P. Karano-Tvrtković, *Србскіи сѣоменици*, Beograd: Knjažesko srpska knjigopečatnja.
- Kostić 1924: M. Kostić, Srpski jezik kao diplomatski jezik jugoistočne Evrope XV–XVIII veka, Skoplje: Stara Srbija.
- Lutovac 2013: T. Lutovac, Fonetske i fonološke odlike jezika pisama turskog sultana Murata II Dubrovniku (neobjavljen master rad), Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Lutovac 2015: T. Lutovac, Grafija i pravopis pisama turskog sultana Murata II Dubrovniku, u: M. Kovačević (red.). Savremena proučavanja jezika i književnosti (Zbornik radova VI naučnog skupa mladih filologa Srbije), knj.1, Kragujevac: FILUM, 33–41.
- Mladenović 1972: A. Mladenović, Jezik u poveljama kralja Vladislava, Novi Sad: Zbornik Matice srpske za filologiju, XV/1, 1–33.
- Miklošič 1858: F. Miklošič, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Apud guilelmum Braumüller: Vienna.
- Nakaš 2015: L. Nakaš, Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni, Sarajevo, *Forum Bosnae*, 69–70, 1–19.
- Nakaš 2017: L. Nakaš, Ćirilični ferman sultana Selima iz 1519. godine, <<http://www.academia.edu/25133401/%C4%86irili%C4%8DnifermansultanaSelimaiz1519.godineBritishLibraryAdd.MS8160>> 7. 1. 2018.
- Nedeljković 1965: O. Nedeljković, Pravopis resavske škole i Konstantin Filozof, u: Stara srpska književnost u književnoj kritici, knj. I, Beograd: Nolit, 467–475.
- Pavlović 1882: I. Pavlović, Srpska pisma u francuskim arhivama, Glasnik SUD, LI, 115–117.
- Polomac, Lutovac 2014: V. Polomac, T. Lutovac, Dva pisma turskog sultana Murata II Dubrovniku, *Nasleđe*, 28, 9–24.
- Polomac 2016: V. Polomac, Jezik povelja i pisama srpske Despotovine, Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Polomac 2018: V. Polomac, Srpski kao diplomatski jezik jugoistočne Evrope XVI veka (na primeru pisma Mehmed-paše Sokolovića Androšu Batoriju), u: Jelena Petković, Vladimir Polomac (red.), Srpski jezik: status, sistem, upotreba

- (Zbornik u čast prof. Milošu Kovačeviću), Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 639–652.
- Radojčić 1953–1954: N. Radojčić, Pet srpskih pisama s kraja XV veka, Beograd: Južnoslovenski filolog, XX, Beograd, 343–367.
- Samardžić 2015: B. Samardžić, Stazama srpskog rukopisnog nasleđa Bosne i Hercegovine, Pale: Prosvjeta.
- Stojanović 1934: Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma: Dubrovnik i susedi njegovi knj. II, Beograd/Sremski Karlovci, 1934.
- Truhelka, Ćiro, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo: *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXIII, 1911.
- Unbegaun 1975: B. Unbegaun, Četiri pisma turskog sultana Selima na srpskom jeziku, Xenia Slavica, Papers Presented to Gojko Ružičić, The Hague – Paris: Mouton, 221–228.

Tamar N. Lutovac Kaznovac

NOTES ON GRAPHIC AND ORTHOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE LETTERS OF THE TURKISH SULTAN BAYEZID II TO DUBROVNIK

Summary

The paper examines the most important graphic and orthographic features of the letters of the Turkish Sultan Bayezid II to Dubrovnik, written from 1481 to 1512. The main aim of the research is the attempt to shed light on a copious corpus, significant both for the history of the Serbian language and Serbian literacy in general. The corpus consists of the documents from the Sublime Porte Offices, and the investigation has been conducted firstly through a graphic-orthographic perspective, and then from a linguistic standpoint. The performed analysis showed that the following documents can be distinguished in the excerpted corpus: (1) the ones in which the elements of the Rascian orthographic tradition predominates; (2) the ones in which the elements of Resavian orthographic traditions are more consistently represented; (3) the ones in which an equal relation between the elements of Rascia and Resava orthography are manifested; (4) the ones in which the elements of all three orthographic traditions are mixed: Bosnian-Hum, Rascian and Resavian ones. The secular character of the analyzed documents, the territorial remoteness from the center of the Rascian orthography, as well as of our medieval literacy, Rascian orthography that was considered prestigious in Dubrovnik as early as the second quarter of the 13th century, along with the bilingualism of the writers and their ignorance of orthographic canons, represent just some of the causes for mixing orthographic norms not only in the documents of Sultan Bayezid II, but also in the extensive works of the Porte's Offices. The mixing of the Offices' styles and the inability to isolate documents in which a single writing style would dominate emphasises the significance of investigating the Porte Offices' documents, with the purpose of arriving at a concrete conclusion on the graphic-orthographic features, along with the linguistic characteristics of this as-of-yet insufficiently investigated medieval juncture in the entire opus of Serbian literacy.

Key words: Sultan Bayezid II, Dubrovnik, XV and XVI century, Bosnian-Hum orthography, Rascian orthography, Resavian orthography

*Примљен: 18. март 2019. године
Прихваћен: 5. април 2019. године*